

Теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

УДК 340.11

Войтенко Дмитро Олександрович

*кандидат філософських наук, асистент кафедри філософії
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого*

Войтенко Дмитрий Александрович

*кандидат философских наук, ассистент кафедры философии
Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого*

Voitenko Dmitry

*PhD in Philosophy, Assistant of the Department of Philosophy
Yaroslav Mudryi National Law University*

**ГРОМАДСЬКА ДУМКА В ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ СФЕРІ
СУСПІЛЬСТВА
ОБЩЕСТВЕННОЕ МНЕНИЕ В ПОЛИТИКО-ПРАВОВОЙ СФЕРЕ
ОБЩЕСТВА
PUBLIC OPINION IN THE POLITICAL AND LEGAL SPHERE OF
SOCIETY**

Анотація. Громадська думка формується в умовах політичного режиму и визначається політико-правовими процесами, активністю їх суб'єктів, ЗМІ, впливом глобалізації, на інформаційну відкритість держави, правову уніфікацію, право-культурну динаміку. Думка виявляє та формує свідомість і є елементом громадських інститутів. Її механізм проявлений в поведінці суб'єктів, мотивованих змінах змісту їх суджень. Громадська думка містить сполучення емоційних та розумових суджень і виконує оцінювальну, аналітичну, регулятивну функції. Політико-правові уявлення формуються в каналах комунікації громадськості і влади,

об'єктивуються в формах аналітичних коментарів експертів, ЗМІ. Public opinion, є колективним оціночним судженням, виявляє комунікативну природу, формується в умовах змін технологій соціального діалогу, є фактором державного управління. Своєрідна взаємодія громадської думки та влади відображає взаємозв'язок держави, права і суспільства та породжує політико-правові режими взаємодії влади і громадської думки. Їх своєрідність залежить від типу ставлення до неї державної влади. Особливо – в умовах демократичного транзиту для суспільств з нестійкою гібридною формою політичного режиму, які розмежовують залежно від демократизму виборчих законів, врахування думки в законах, форми дискусій з владою та формою виразу думок.

В методології досліджень громадської думки є доцільним факторний аналіз, оскільки вона значно спрямоване законами і є вагомим фактором впливу на динаміку законодавства – правову основу інститутів влади і приватноправової сфери суспільства. Інформаційні технології є ресурсом влади та перетворюють громадську думку на об'єкт впливу. Звідси – ризики впливу прихованої, латентної громадської думки та цілеспрямоване формування владою штучної, псевдо-громадської думки, як результату використання способів маніпулювання владними ресурсами в правовому просторі. Це зберігає можливості для влади змінювати маркери громадської думки та штучно створювати видимість легітимних підстав лобювати бажаний для публічної влади зміст правової політики, проектування законів, правозастосовних рішень.

Ключові слова: *громадська думка, політична система, функції громадської думки, політичний режим, правова система.*

Аннотація. *Общественное мнение формируется в условиях политического режима и определяется политико-правовыми процессами, активностью их субъектов, СМИ, влиянием глобализации на*

информационную открытость государства, правовую унификацию, право-культурную динамику. Мнение являет и формирует сознание и выступает элементом институтов общества. Его механизм проявлен в поведении субъектов, мотивированных изменениях содержания их суждений. Общественное мнение содержит эмоциональные и умственные суждения, выполняет оценочную, аналитическую, регулятивную функции. Политико-правовые суждения формируются в каналах коммуникации общественности и власти, объективируются в формах аналитических комментариев экспертов, СМИ. Public opinion является коллективным оценочным суждением, имеет коммуникативную природу, формируется в условиях изменений технологий социального диалога, является фактором государственного управления. Своеобразие взаимодействия общественного мнения и власти отражает взаимосвязь государства, права и общества и порождает политико-правовые режимы взаимодействия власти и общественного мнения. Их своеобразие зависит от типа отношения к ней государственной власти. Особенно - в условиях демократического транзита для обществ с неустойчивой гибридной формой политического режима, которые разграничиваются в зависимости от демократизма избирательных законов, учета мнения в законах, формы дискуссий с властью и формы выражения мнений.

В методологии исследований общественного мнения целесообразен факторный анализ, поскольку оно значительно направлено законами и является весомым фактором влияния на динамику законодательства - правовую основу институтов власти и частноправовой сферы общества. Информационные технологии являются ресурсом власти и превращают общественное мнение в объект воздействия. Отсюда - риски воздействия скрытого, латентного общественного мнения и целенаправленное формирование властью искусственного, псевдо-общественного мнения, как результата использования способов манипулирования властными

ресурсами в правовом пространстве. Это сохраняет для власти возможности менять маркеры общественного мнения и искусственно создавать видимость легитимных оснований лоббировать желаемое для публичной власти содержание правовой политики, проектирование законов, правоприменительных решений.

Ключевые слова: общественное мнение, политическая система, функции общественного мнения, политический режим, правовая система.

Summary. Public opinion formed in the conditions of the political regime and determined by political and legal processes, the activity of their subjects, the media, the impact of globalization on the information openness of the state, legal unification, and legal and cultural dynamics. Opinion manifests and forms consciousness and acts as an element of the institutions of society. Its mechanism manifested in the behavior of subjects, motivated by changes in the content of their judgments. Public opinion contains emotional and mental judgments and carry out evaluative, analytical, regulatory functions. Political and legal judgments formed in the channels of communication between the public and the authorities, objectified in the form of analytical comments by experts and the media. Public opinion is a collective value judgment, has a communicative nature, is formed in the context of changes in the technologies of social dialogue, and opinion becomes a factor of public administration. The peculiarity of interaction between public opinion and government reflects the relationship between the state, law and society and gives rise to political and legal regimes of interaction between government and public opinion. Their originality depends on the type of attitude of the state power towards it. Especially in the context of a democratic transition for societies with an unstable hybrid form of political regime, which are delimited depending on the democracy of electoral laws, consideration of opinions in laws, forms of discussions with the authorities and forms of expression of opinions.

In the methodology of public opinion research, factor analysis is advisable since it is significantly directed by laws and is a significant factor in influencing the dynamics of legislation - the legal basis of government institutions and the private sphere of society. Information technologies are a resource of power and turn public opinion into an object of influence. It reveals the risks of the impact of hidden, latent public opinion and the purposeful formation of artificial, pseudo-public opinion by the authorities as a result of the use of methods of manipulating power resources in the legal sphere. This preserves the ability for the authorities to change the markers of public opinion and artificially create the appearance of legitimate grounds to lobby for the content of legal policy, the drafting of laws, and law enforcement decisions, which is desirable for public authorities.

Key words: *public opinion, political system, functions of public opinion, political regime, legal system.*

Постановка проблеми. Аналіз природи, структури, джерел, форм впливу громадської думки відбиті в соціологічному напрямі її досліджень Г. Тардом, Е. Ноель-Нойман, Ю. Габермасом, Н. Луманом та ін.

Аналіз громадської думки відбиває стан політико-правової свідомості її суб'єктів і влади, форми їх взаємовпливу, фактори динаміки. Оцінки процесів в політико-правовій сфері – групових та особистих, усвідомлених та інтуїтивних, схвальних або засуджуючих, активних чи пасивних – формуються в умовах мінливої конфігурації елементів політичного режиму, визначаються політико-правовими процесами, активністю ЗМІ, впливом глобалізації на інформаційну відкритість держави, правову уніфікацію, право-культурну динаміку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значну увагу громадській думці, закономірностям її функціонування приділяли в сучасних дослідженнях В.С. Коробейніков [1], В.Г. Городяненко [2], С.Б.

Подлевський [3], Л. А. Ляпіна [4], В. А Франц [5] та ін. Численні дослідження означеної проблеми виявилися в сучасних течіях – виявлення її закономірностей [6], інформаційно-комунікативному аспекті [7; 31]. Вона заявлена як соціально-психологічна та конституційна цінність [8; 9], як складова легітимної політичної влади [10]. Розглядається в аспекті співвідношення з правом [11], де вона виступає чинником впливу на законотворчість [12] та систему соціальних норм права [13]. В динаміці досліджень особливе місце займає її розвиток як об'єкту впливу з боку глобалізаційних процесів [14]. Громадську думку ґрунтовно аналізують в якості впливового чинника розвитку демократизації політичної культури і свідомості [15; 30] та державності [16].

Постановка завдання. Методологічний вимір пізнання закономірностей функціонування та форм прояву громадської думки є доцільним з позиції *факторного аналізу*, оцінки чинників її впливу на політико-правову систему, обраних методів діяльності владних інститутів, та використання ними інформаційно-правових ресурсів щодо свідомості людей, внаслідок чого вони перетворюються на об'єкт владного цілеспрямованого формування штучної громадської думки через маніпулювання владними ресурсами в політико-правовому просторі. Це генерує ризики формування прихованої, латентної громадської думки, деформації конструктивного діалогу між суспільством і владою, як показнику транзиту до демократичного політичного режиму.

Виклад основного матеріалу. Погляди громадян виникають стихійно, під впливом життєвих ситуацій, і за ініціативою інститутів влади та суспільства. Процеси державотворення минулого та трансформації держав сучасності ніколи не були можливими поза існуванням виразу та врахування (впливу) публічних та приватних інтересів несхожих соціальних груп, як елементів громадської думки. А це потребує аналізу її інституалізації і врахування для налагодження плідного зворотного зв'язку

між суб'єктами публічного управління та носіями громадської думки в асиметричному суспільстві, розуміння того, хто саме і якою мірою визначає зміст та обсяг громадської думки – інститути суспільства (спонтанно, неочікуване) чи суб'єкти публічної влади, які визначають, до речі, зміст та напрям правової політики в державі, зокрема – законодавчої.

З часів Протагора, Сократа і Платона враховується впливова вага «публічної думки», як контрагента влади. Категорію «громадська думка» вживає у XII ст. Д. Солсбері як атрибут підтримки населенням дій парламенту. Згодом цей феномен вживався в філософській, політичній, соціологічній та правовій думці, в концепції громадської думки, яка в головному сформувалася в середині XX ст., коли досліджувалася як фактор глобального розвитку (Ю. Габермас, П. Бурдьє, Е. Ноель-Нойман, Е. Гіденс, О. Тоффлер М. Ф. Фукуяма,); як фактор впливу на мас-медіа (У. Шрамм, М. Кастельс, М. Маклюен та ін.). як публічний механізм тиску на владу (Дж. Г. Мід, Г. Зіммель, Г. Блумер, Г.Тард,, Ю. Габермас, М. Вебер, та ін.).

Концепт громадської думки відсвічує не тільки форму свідомості, психологічний стан та здатність суспільства сприймати політико-правову реальність, а й залучатися до механізму діяльності людини. Тому функціонування громадської думки відбувається, передусім, в *слові* (вербально), на рівні сприйняття та оцінювання інформації та *реальної діяльності* – поведінки, що спрямовується цією оцінкою [17]. За змістом суджень суспільна (громадська) думка може бути *оцінювальною, аналітичною, конструктивною або регулятивною* – в залежності від *сполучення* емоційних та раціональних (розумових) елементів ставлення, у тому числі – нормативних суджень людини.

Громадська думка завжди зосереджується навколо явищ, фактів буття та ідей, нерідко свідчить про зміну суджень, тлумачень і висновків з приводу одного і того ж явища – політичного або правового, а емоційне

супроводжується стереотипами, помилками, односторонністю, нерідко – упередженими оцінками. Разом з позитивним імпульсом до влади, громадська думка може привносити небезпеку і для громадськості, і для стабільності та дієздатності влади, усталеного розвитку суспільства внаслідок некомпетентності її суб'єктів. В змісті громадської думки присутні масові настрої, загальні уявлення, почуття, емоційні судження та осмислені морально-правові оцінки. Образи політичних явищ формуються та оцінюються в соціумі комунікативно, через зв'язок людини з владою і виявляються на зборах, мітингах. Сформульовані оцінки транслуються експертами, політичними спічрайтерами, у публікаціях ЗМІ і коментарях.

Часто функції трансляції громадської думки бере на себе і влада, яка використовує інформаційно-пропагандистський монополізи ЗМІ, що належать політикам, створюючи своїх «лідерів громадської думки», поширюють матеріали про події, коментуючи їх і створюючи в суспільстві необхідні настрої. Згодом, виходячи з власних інтересів, реагують на них: обрушуючи на читачів, слухачів і глядачів потоки стандартизованих образів, ЗМІ створюють умовну «масову свідомість» (О. Тоффлер), штучно створювану владними ресурсами «іншу реальність» (К. Кастанеда).

Сучасні дослідження констатують: *public opinion*, як колективне оціночне судження має *комунікативну природу*, механізми його формування і функціонування змінилися внаслідок трансформації типів соціального спілкування і вимагають уточнення позицій - про суб'єкт і об'єкт громадської думки, форми її трансляції, зміст оціночного судження.

Феномен громадської думки має *суб'єкт-об'єктну обумовленість*. Об'єкт формування громадської думки – спільність оціночних суджень соціальних суб'єктів, які мають потребу та інтерес в комунікації і взаємодії з іншими, не завжди рівними за соціальним статусом, соціальними

суб'єктами, що є передумовою збагачення особистої думки й формування думки громадської [18, с. 95].

Зазвичай під суб'єктом сприймають народ, спільноти, як двигуни історичних подій і змін, а під об'єктом – проблеми, що його хвилюють (події та явища, а також об'єктивної та суб'єктивної дійсності [19]. Але громадська думка є безособовою, адже "ніхто не знає справжніх творців громадської думки" [19, с. 76]. Однак такі соціальні суб'єкти існують, а тому слухним є розгляд суб'єкт-об'єктного зв'язку формування громадської думки у вимірі, де об'єктом формування цього феномену постають соціальні суб'єкти та людські маси, а суб'єктом формування громадської думки є соціальні носії фізичної, матеріальної, психічної, інтелектуальної сили, які здійснюють вплив на об'єкт формування громадської думки.

Таким чином, «громадськість» – це не стільки громадські організації, скільки постійний діалог громадянського суспільства і держави, критична позиція частини населення (еліти, лідера думок і т.д.), яка публічно висловлює оцінку і функції соціального контролю.

1. За Ю. Габермасом основною проблемою теорії громадської думки є питання про його суб'єкт – громадськість. Це частина активних громадян, які не займають посад в апараті держави і громадських організацій, знаходяться в постійній взаємодії, займають критичну позицію по відношенню до бюрократичних органів і тому здатні впливати і навіть контролювати їх діяльність [20, с. 56]. Таким чином, «громадськість» – це не стільки громадські організації, скільки постійний діалог громадянського суспільства і держави, критична позиція частини населення (еліти, лідера думок і т.д.), яка публічно висловлює оцінку і функції соціального контролю.

2. Становлення громадської думки жорстко прив'язується до генези інституту громадськості, яка встановлює «порядок денний»,

акцентує на соціальних проблемах і варіантах їх рішень. Громадська думка постійно еволюціонує, що відображає її розвиток, як закономірний спосіб її існування. Вона не є статичним явищем, розвивається, збагачується, "відмирає" або переростає в переконання і внутрішню мотивацію". У своєму розвитку вона включає цикл змінюваних етапів, які постійно відтворюються. Ця закономірна циклічність обґрунтовує її *повторюваний характер* [21; 27].

3. Дешифровка public opinion передбачає його як думку, яка публічно оформлена і може відбутися тільки через обговорення на публічному майданчику, медійному полі, де воно формується і виконує свої соціально-політичні функції. Причому, по Д. Дідро думка веде своє походження тільки від невеликої кількості людей. Разом з історичним розвитком громадськості змінювалося і публічне поле, в якому відбувалося формування і функціонування її думки з приводу соціально значущої події.

4. Громадська думка – колективне оціночне судження певної соціальної спільності. Воно не може жити ні на індивідуальному, ні на загальному рівні, оскільки публічне поле фрагментовано, складається з клаптів. Тому громадська думка функціонує тільки на рівні спільності – етнічної, релігійної, територіальної громади, з'являється і зникає в площині публічного дискурсу, за фактом колективного обговорення соціально значущої проблеми – політичного прогнозу, законодавчої пропозиції чи остаточного юридичного рішення. Індивід є вихідною, але не кінцевою інстанцією: його свідомість завжди «коригують» ЗМІ та інші суб'єкти. За Г. Гегелем громадська думка містить вічні принципи справедливості, справжній зміст і результат всього державного ладу, законодавства і загального стану взагалі в формі здорового глузду людей як тієї моральної основи, яка проходить через все, що приймає форму забобону, а також справжніх потреб і правильних тенденцій дійсності [22, с. 352]. Мислитель

явно розміщує громадську думку між загальним та індивідуальним, тобто в зоні особливого, в лоні тієї певної соціальної спільності.

5. Громадська думка – специфічна форма відображення дійсності, яка формується в ході інформаційно-комунікативного спілкування, в першу чергу, обговорення, публічні дискусії, в яких представлено як домінуюче судження, так і інші думки. Саме таке спілкування сукупність індивідуальних думок може трансформуватися в громадську думку, як колективне оціночне судження, це ментальне явище, специфічна форма відображення дійсності, а з іншого боку, вона являє собою специфічний соціальний інститут, який перетворює публічне спілкування в важливу детермінанту суспільного життя. При цьому типи спілкування історично мінливі, відповідно до закону зміни його переважного типу, при якій неминуча заміна механізму формування і функціонування громадської думки на своїх аренах взаємодії. Г. Тард відзначав, що за часів Людовика XIV думка двору мало великий вплив на рішення монарха, який несвідомо підкорявся йому, думка міста не йшла в рахунок, а думка провінцій зовсім ігнорувалося [23].

У сучасному суспільстві одночасно з'єднані інтерперсональний, міжособистісний, спеціалізований і масовий типи інформаційно-комунікаційної взаємодії: міжособистісне спілкування в Інтернет-просторі стає безособовим, а масова комунікація нівелюється на тлі бурхливого розвитку соціальних мереж. Засоби масової інформації замикають на себе основні інформаційні потоки, тому залишаються в своїй сукупності основним полем буття громадської думки, а значить, і головним каналом впливу на нього. І цей вплив (спілкування людей через «магічне вікно» ЗМІ) носить принципово суперечливий характер: воно розширюють горизонт масової свідомості, але звужують точність і обсяг інформації. Таким чином Інтернет-комунікація – нова практика інформаційно-комунікативної взаємодії, формування і функціонування громадської

думки через інтернет-спільноти для підтримки спілкування, обміну думками, отримання інформації, самореалізації та ін. За провідної ролі «лідерів думок» – блогерів, які підкреслено демонстративно формують суспільну думку. На зміну соціальним структурам приходять суспільство процесів (М. Кастельс). Замість «простору місць» приходять «простір потоків», видозмінюючи спосіб розвитку інформаційного суспільства, його економічного, політичного і культурного розвитку, впроваджуючи в нього замість традиційних соціологічних понять «групи», «громади» – «соціальні мережі». Нові технології формують нові типи і форми соціального спілкування, а з ними і нові механізми формування та активації громадської думки.

Формування і вплив громадської думки в політико-правовій сфері, як і будь-якого іншого соціального інституту, має виражений *аксіологічний* аспект, оскільки вона не може бути ціннісно-нейтральною. Як спосіб самовираження соціуму, вона здатна впливати на формування громадянського суспільства, становлення і здійснення державної влади. Її вплив на публічну владу здійснюється через соціально-психологічний механізм її легітимізації, з оцінкою її відповідності цінностям, на які громадська думка опирається та знаходить цінність в системі суб'єктно-об'єктних політико-правових відносин.

За оцінками Д.П. Гаври, механізми громадської думки – це відтворення традицій і стереотипів, розташованих між істиною, вірою і забобонами [24], вплив, трансляція норм і цінностей, передусім – субстанціонального принципу справедливості; оцінка і визначення істинного та несправедливого; містить хибне знання і хибне судження. Громадська думка певним чином сформовані масові настрої, оціночні судження впливає на масові установки, вчинки, дії.

Для громадської думки властива *нормотворча функція*, спрямована на вироблення системи соціальних нормативів, що дозволяють елементам

соціальної системи (від особистості до великих соціальних груп) адаптуватися до змінного середовища їх існування.

Цінність громадської думки полягає в його здатності задовольняти соціально-психологічні потреби в наступності поколінь, стабільності, міцності і стійкості соціально-політичної системи, гармонізації інтересів різних частин соціуму, забезпечення принципу легітимності влади [8, с. 293].

Доктрина традиційно впливає з тези про те, що в умовах правової держави оптимальне функціонування її інститутів неможливе без сформованої і вираженої суспільством громадської думки. Проте, значний обсяг її теоретичних і емпіричних досліджень супроводжується відсутністю базового методологічного принципу, який визначав би рівні вивчення громадської думки в сфері саме політико-правової дійсності. Основи загально-соціологічного концепту громадської думки правовій сфері складаються без урахування специфіки правової системи, її елементів. Виходячи з цього, представляється необхідним рух до загального визначення громадської думки в правовій сфері на основі аналізу її сутнісних правових властивостей, які впливають на її функціонування в умовах складної національної соціально-правової дійсності.

Дискусійним є твердження про сутність громадської думки як механічної, випадкової сукупності думок будь-яких приватних осіб, а також про його специфічні властивості в контексті соціально-правової дійсності. Крім того, невирішеним залишається питання про суб'єктів громадської думки і його розмежування з свідомістю і правовою свідомістю, розробці підстав диференціації вільного і невільного громадської думки.

Такі ознаки громадської думки, як соціальна активність більшості населення, схвалення або засудження політичного або законодавчого процесу, кількісні параметри його носіїв до певної міри справедливі, але не

характеризують сутність і специфічні ознаки громадської думки як складного соціально-правового явища.

Доцільно, перш за все, виділити можливі *форми буття і зовнішнього прояву громадської думки*. В аспекті співвідношення з іншими елементами політичної і правової системи суспільства і взаємодії з ними, громадська думка може існувати як певний соціально-правовий інститут з властивими йому загальними порівняно з іншими інститутами і відмітними ознаками. Крім того, громадською думкою є особлива форма буття і (або) вираження процесу свідомості і правової свідомості всіх його рівнів – від побутового до доктринального.

Так, громадська думка в певних умовах формується в якості специфічного соціально-правового інституту, основними елементами якого є: суспільні відносини, що складаються з приводу реалізації певних правових потреб та інтересів, і сукупність норм, ідеалів і цінностей, що регулюють поведінку в даних відносинах. В такому випадку громадська думка володіє наступними ознаками: 1) наявність мети, для досягнення якої формується громадська думка; 2) сукупність політичних, правових, моральних, релігійних норм, по-різному поєднуються в конкретному суспільстві в єдину ціннісно-нормативну систему і регулюють процедуру формування і вираження громадської думки; 3) розподіл соціальних статусів і ролей серед носіїв і (або) генераторів громадської думки; 4) вбудованість інституту громадської думки в складну систему інших соціальних інститутів (політики, економіки, права та ін.); 5) наявність системи соціальної відповідальності за неправильне формування або вираз громадської думки (вплив необ'єктивною або неповної інформації, деструктивне висловлення думки та ін.).

В такому запропонованому розумінні аналіз громадської думки передбачає дотримання деяких *принципів*. 1. Попри етимології носієм громадської думки все суспільство. Вона виявляється як відношення

окремої, навіть нечисленної соціальної групи до правотворчості і реалізації права, в процесі формування правової свідомості і заснована на кумулятивному накопиченні повсякденного, інтерсуб'єктивного, особистісного досвіду індивіда. Інтегрований досвід формує соціальну групу – носія та генератора громадської думки. 2. Громадська думка – процес отримання і поширення соціально-правової інформації, яка відбувається на основі проникнення в її суть, *осмислення* її сенсу, а не механічного віддзеркалення соціальними групами, які створюють ідеальні зразки їх сумісної діяльності. Громадська думка є поєднанням об'єктивного та суб'єктивного, оскільки її носії формують його на основі індивідуальних потреб. 3. Суперечливою є оцінка громадської думки як істинного або хибного, прогресивного або регресивного у відображенні ідеалів. Вона полягає в об'єктивному відображенні стану інформаційного компонента політико-правової дійсності, виділяє її недоліки та позитивні сторони. 4. Громадська думка передається від спільнот до спільнот, транслює свої ідеальні образи правової реальності. Трансляція неперервна і зумовлює спадкоємність, традиційність і ідентичність змісту громадської думки.

Важливою властивістю громадської думки є наявність каналів правової комунікації. Більш того, представляється, що поява і трансляція громадської думки як соціального явища стало можливим тільки тоді, коли з'явилися перші кошти комунікації (книгодрукування, мореплавання), згодом розвиваються і ускладнюються аж до створення складних систем телекомунікації (телевізійні, комп'ютерні та інші).

У політико-асиметричному суспільстві громадська думка безпосередньо формується його смисловим правовим центром – конституцією, яка транслює в свідомість цінності гуманітарної сфери – культури, релігії, освіти, виховання, охорони здоров'я, науки; соціальної сфери – соціального захисту, праці, зайнятості, родини. Закріплені нею

цінності є орієнтиром не лише для постановки цілей і завдань держави та збалансування її інтересів з суспільними, а й виступає основою підтримки правосвідомості головних смислових постулатів і уявлень про призначення і функції держави та її правової системи, де держава має правову природу і форму вираження – комплекс імперативних обов'язків у сфері забезпечення прав і свобод громадян відповідно до міжнародно-правових стандартів.

Між державними публічно-владними цінностями і суспільними цінностями в державах існують явні протиріччя. Така ситуація болюча для держави з двох причин. По-перше, законодавче закріплення норм практично не має сенсу в тому випадку, якщо вони не приймаються більшістю громадян, не відповідають його потребам і інтересам. В такому випадку вони залишаються фіктивними нормами, які не працюють на практиці. По-друге, ситуація нав'язування цінностей згубно позначається на характеристиках соціуму, який не має можливості подолати що виник дисонанс. Задаються через ліберальне конституційне законодавство принципи і норми поведінки в багатьох сферах соціального життя вступають в протиріччя з громадською думкою. Цінності, закладені в Основному Законі країни, суспільство не сприймає і оцінює конституцію, як фіктивний документ, декларативний за формою і змістом, який штучно нав'язує систему цінностей, юридичні імперативи, що не релевантні його ментальності і глибинним моральним установкам, а їх прийняття суспільством стають джерелом «соціальних хвороб».

Суб'єкти публічної влади навчилися уникати відповідальності, маніпулюючи масовими настроями та використовуючи засоби комунікації, ЗМІ, політичні технології, чим актуалізують виявлення причин та наслідків. Адже очікувана відповідність думки державної політиці може бути наслідком їх взаємовпливу: громадська думка, яка підтримує

політичний курс, може бути цілеспрямовано сформована маніпулятивними методами.

Влада використовує маркетингові технології розпізнавання домінуючих настроїв для запропонування цільової аудиторії популярну політичну програму, в дійсності не плануючи виконання обов'язків при розробці державної політики. Тут маркетинг громадської думки поєднується з технологіями маніпулювання масовою свідомістю, які покликані приховати справжній зміст і спрямованість проведеного курсу.

Посередниками між владою та суспільством нерідко виступають політтехнологи і політ-консультанти, що спеціалізуються на організації політичних кампаній, створення іміджів лідерів громадської думки, на різного роду PR-акціях в сфері політики і політичний менеджмент в цілому. Незважаючи на успішні маніпуляції суспільною свідомістю та короткострокові переваги, в довгостроковій перспективі є серйозні небезпеки наслідків застосування подібного роду технологій. Перш за все, мова йде про падіння довіри громадян до суб'єктів влади, державних інституцій. Це веде неминуче до дисфункцій державного апарату і, падіння рівня легітимності влади як на загальнодержавному, так і на місцевому рівні і фактичного перетворення громадської думки в ресурс влади та втрати нею своєї соціальної і демократичної природи.

Інша сторона проблеми – законодавче (конституційне) визнання *свободи громадської думки* і необхідності її обов'язкового врахування на рівні галузей права та прийняття правотворчих та правозастосовних рішень за умов нерозвиненості центрів аналізу громадської думки.

Не дивлячись на інституції аналітики – Інститут законодавства Верховної Ради України, Національний інститут стратегічних досліджень, громадська думка не враховується при прийнятті владних рішень, що веде до втрати складових для побудови взаємовідносин влади з громадськістю.

Результативною є лише ситуація, де центральні органи виконавчої влади враховують громадську думку через офіційні веб-сайти – Антимонопольний комітет України, Державні комітети України з питань технічного регулювання та споживчої політики, статистики, телебачення і радіомовлення, фінансового моніторингу [25, с. 56-64].

Громадська думка як складова функціонування політичних систем є постійним діючим чинником *управління*, який виконує соціально-значущі *функції* – контрольну, яка визначає політичну позицію окремих спільнот; консультативну, яка дає поради з пошуку оптимальних інструментів для здійснення політичних дій; директивну, яка підтримує рішення окремих питань або викидає їх з поля зору, регулює поведінку індивідів чи спільнот.

Реалізація цих функцій гарантується впливом громадської думки на функціонування політичної системи.

Інститут громадської думки є обов'язковим активним фактором діяльності усіх елементів політичної системи суспільства, органів влади, має велике значення для прийняття ними рішень і сприяє демократизації суспільного життя, залучує громадян до суспільно-політичної діяльності.

Складність і неоднозначність громадської думки представляє собою певні *суперечності*, які не відповідають реальному соціальному стану свідомості громадян, особливо якщо громадську думку формують штучним чином, так би мовити “на замовлення” з цілю задовольнити потреби певних політичних сил. Однак ця думка завжди відображає моральний стан суспільства та стан демократичності [26, с. 17-20].

Х. Кентріл видає властивості громадської думки у п'ятнадцяти законах її чутливості до значних подій, під впливом яких вона формується. Якщо люди мають шанс дістати знання й користуються широким доступом до інформації, громадська думка має тверезий, здоровий глузд [27].

У політико-правовій сфері своєрідність і неоднозначність взаємодії громадської думки та влади породжують унікальні політико-правові (державно-правові) *режими*, як відображення динаміки взаємозв'язку держави, права і суспільних інститутів. Такі режими вивчаються в контексті проблеми умов, меж і можливостей впливу громадської думки на функціонування і розвиток соціальних систем. Їм приділено чималу увагу в роботах Н. Макіавеллі, Дж. Локка, Т. Джефферсона, А. де Токвіля, Ф. Тенісу, У. Ліппман, Ю. Габермаса, Н. Лумана, П. Бурдьє, Е. Ноель-Нойман.

Здатність масових зацікавлених оцінних суджень і обумовлених ними вольових проявів в більшій чи меншій мірі впливати на стан справ у державі багато в чому є функцією способу устрою влади і характеру політичної системи. Відповідно і роль громадської думки як чинника соціальної динаміки може змінюватися в рамках широкого діапазону - від незначної до визначальною.

Будь-який сучасний політичний режим, навіть самий репресивний, прагне створити ілюзію ввімкнення громадської думки в реальні процеси прийняття владних рішень. Звідси – проблема об'єктивної оцінки характеру взаємовідносин влади і громадської думки, її можливостей брати участь у вирішенні загальнозначущих питань.

В якості такого інструментарію Д.П. Гавра запропонував ввести поняття «режимів взаємодії влади і громадської думки», під якими розуміється узагальнена характеристика міри її реального входження до процесу прийняття політичних рішень, управління справами суспільства і держави і можливостей функціонування, наданих їй інститутами [28].

Підставою, на який побудовано введене поняття, є тип ставлення інститутів влади до громадської думки відповідно до якої використовується система критеріїв, на підставі яких розрізняються між собою окремі якісні режими їх взаємодії. Зокрема, до них відносяться такі.

1. Демократичність виборів і виборчих законів. Якщо закон недемократичний і на підставі будь-яких ознак (стать, раса і т.п.) дискримінує групи населення, то вони механічно виключаються з числа активних суб'єктів виконання управлінських функцій. 2. Характер легалізації статусу громадської думки, що дає правові підстави для виконання нею соціально значущих політичних ролей. 3. Існування процедур свобідного виразу думок і вільна їх демонстрація. У політичній системі певної держави свобода вираження опозиційних до влади думок варіюється. Репресивні та обмежуючі заходи або нівелюють її, або надають визначену законом міру свободи. Неоднаковий й масштаб каналів вираження думок – від публічних (через засоби масової інформації, мітинги і масові заходи) до конспіративних. Залежно від міри прояву цієї свободи, або міри її придушення, реалізується свій унікальний режим взаємодії влади і громадської думки. 4. Характер протікання дискусій громадськості і влади. Користуючись даним критерієм, можна оцінити одну з найважливіших сторін способу взаємодії громадськості і влади в умовах виникнення у них різниць позицій з приводу вирішення актуальних проблем соціального розвитку. Якщо такі розбіжності виникли, неминуча дискусія, явна або прихована, між сторонами. Влада в ній завжди виступає активним суб'єктом, тоді як громадська думка може бути і активним і пасивним суб'єктом, а також просто об'єктом владного впливу. 5. Інтенсивність (частота), предмет і коло об'єктів звернення влади до громадської думки – критерій, який характеризує явну сторону режимів і відображає ступіть уваги інститутів влади до реакцій громадськості. Чим частіші звернення до широкого кола населення і стану проблеми, тим більша потенціал громадської думки для повноцінного здійснення його функції. Постійні апеляції до масових оціночних суджень можуть бути лише частиною так званої «public policy» (публічної політики) влади, навіть самої авторитарної, своєрідним її камуфляжем. Прийняті при цьому

рішення будуть ніякі кореспондувати з громадською думкою, а навпаки, в корені суперечити йому. 6. Характер, предметний і соціальний ареал включення реакцій і оцінок громадської думки у владні рішення – критерій, за яким можна оцінити реальний результат реакції органів влади і управління на оцінки і пропозиції громадськості. Чим більшою мірою в практичну політику владних структур включені масові соціальні оцінки, тим більш партнерським буде тип режиму взаємодії влади і громадської думки. 7. Наявність безлічі вільних каналів вивчення і аналізу громадської думки, включаючи надійний апарат з вивчення і виявлення масових соціальних оцінок, які забезпечують точність і адекватністю вимірювання реакцій громадськості, які не допускають відхилень, спотворень, помилок.

Взаємодія влади і громадської думки представлені режимами: «придушення громадської думки з боку інститутів влади» (репресії по відношенню до оцінних суджень); ігнорування громадської думки; патерналізму по відношенню до громадської думки; співпраці з громадською думкою; тиску громадської думки на владу; «диктатури громадської думки» [28, с. 10]. В більшості режимів не виконуються вимоги якісних критеріїв – демократичність виборів, гарантоване закріплення і обов'язкове врахування громадської думки і свобода вираження. В режимі ігнорування громадської думки публічна влада звужує до мінімуму його роль не шляхом його жорсткого придушення, а шляхом усунення від його оцінок в будь-яких сферах.

При режимі патерналізму фактично встановлено панування влади по відношенню до громадської думки в м'якій формі. Вона відрізняється від режиму придушення. Варіант режиму співпраці («соціального партнерства») найбільш сприятливий як для громадської думки, так і для влади в умовах демократичної політичної системи.

При режимі тиску громадської думки на владу має місце тиск масових зацікавлених оцінних суджень і вольових проявів на інститути

влади і управління (дзеркальне відображення режиму патерналізму влади по відношенню до громадської думки). Той, який в патерналістському варіанті перебував під жорстким пресингом, був відомою стороною, тепер став домінувати і отримав можливість тиску на владу. При цьому практично в повному обсязі виконані вимоги всіх вищезазначених критеріїв: демократичність системи народного представництва, високий статус громадської думки закріпленій законодавчо, широко розвинена мережа державних і недержавних служб його вивчення, в безлічі присутні канали вільного вираження оцінок і емоцій будь-яких соціальних спільнот.

У правовій системі суспільства громадська думка формується з приводу будь-яких її елементів і проявів – правомірної поведінки і правопорушень, правотворчої і контрольної діяльності, виборчої системи і правозастосування, правових принципів і правових доктрин, правового нігілізму і правової активності.

Громадська думка є спів-суб'єктом правотворчості. Її природа має особливості й обмеження впливу на створення правових норм, оскільки вона ставить проблему, виступає «імпульсом» прийняття, скасування, зміни актів чи окремих норм, але не уповноважена офіційно їх створити, підміняючи державні органи. Вона теоретично не осмислює правові ситуації, але спроможна впливати на суб'єктів законотворчості, ініціювати тлумачення правових норм повноважними суб'єктами.

Роль громадської думки в процесі правозастосування полягає у впливі на процес застосування (тлумачення) норм права і його суб'єктів з метою приведення цієї діяльності і її результатів у відповідність з розумними і виправданими суспільними очікуваннями.

Призначення громадської думки полягає в соціальному контролі за дотриманням, тлумаченням і застосуванням норм права відповідно до масових правових установок, напрямів правової політики в держави, які виражають баланс публічних і приватних інтересів людей різних

соціальних статусів, забезпечуючи реальність правових принципів і «дух закону».

Вплив громадської думки на процес застосування права може бути за своїм характером прямим (зовні проявляють, видимим) і опосередкованим (непрямим, прихованим).

Об'єктом впливу громадської думки можуть бути будь-які суб'єкти публічної влади – виконавчі, законодавчі, контрольні, судові органи, посадові особи, які здійснюють процес застосування права.

Серед форм і способів впливу громадської думки на процес застосування (тлумачення) норм права можна виділити: пряме відображення громадської думки в правовій нормі (законі) у вигляді умови настання правової ситуації; вплив на процес застосування (тлумачення) норм права в державах, де існує інститут присяжних засідателів, як виразників високого громадської думки – правові установки і принципи, морально-правові традиції і уявлення народу. Суд присяжних засідателів - група, яка в силу тимчасовості свого існування не встигає сформулювати своє групове свідомість і в більшій мірі відображає суспільне розуміння правової ситуації; вплив громадської думки на процес застосування (тлумачення) норм права безпосередньо в ході судового розгляду правової ситуації, шляхом явної або неявної демонстрації правової позиції суспільства, його очікувань – вимог; вплив громадської думки на процес правозастосування через депутатів парламентів та інших виборних осіб з делегованими повноваженнями, які обрані, перш за все, за мотивами максимальної відповідності їх індивідуальної правосвідомості позитивним зразкам правосвідомості народу; вплив на суб'єктів застосування норм права шляхом публічного висловлення своєї позиції в формі соціального протесту. Причому, його форма повинна бути обмежена рамками законних вимог. В іншому випадку, радикальна за формою вираження маніфестація думки викликає зворотний ефект, особливо, якщо владна інституція стає

на бік агресивного меншини на шкоду інтересам людей і соціальних груп, думка яких є реальним існує в латентній формі, не виражено.

Висновки і перспективи. Категорія громадської думки, досліджувана в напрямі *комунікативного* підходу, вимагає кооперації соціальної та політичної філософії, соціології, психології та правознавства. Вона не є лише науковою абстракцією, а особливою формою буття та виразу динаміки політико-правової свідомості, функціонуючим соціальним інститутом, який транслює суспільству та владній ієрархії інформацію, виконуючи функції реального чинника взаємного впливу в політико-правовому дискурсі. Вона містить елементи раціонального і ірраціонального, керованого та некерованого, стабільного та рухливого, спонтанного та передбачуваного. Така думка – не зцементована крига, а свідомий та певною мірою керований *процес* отримання, осмислення, тлумачення, передачі та врахування інформації, що відображує соціальні реалії. Її потенціал використовується через урахування та об'єктивне політико-правового осмислення інформації відомостей про соціальні реалії на основі побутової та доктринальної правосвідомості, творчого внесення до неї сенсу і створення правових моделей (зразків), що дозволяють *визначати та планувати правову політику, законотворчу практику*.

Доцільним є *конструювання та аналіз режимів взаємодії громадської думки та влади*, та відзначити в їх змісті маніпулятивні форми (способи) перетворення громадської думки засобами керуючого впливу влади в її політичний ресурс, або – збереження думки як фактору демократизації і гуманізації процесів *законотворчості, реалізації права, громадського контролю*.

Методологія дослідження громадської думки не може ігнорувати підходу *факторного аналізу*, оскільки виявляється та виступає, в залежності від типу політичного режиму, важливим фактором динаміки законодавства, як правової основи організації і функціонування публічно-

правової сфери (інститутів влади) і приватноправової основи особистісного буття людини. Водночас, розвиток засобів та прийомів інформаційних технологій, телекомунікації, які стають впливовими ресурсами влади, перетворює громадську думку на об'єкт їх впливу. Звідси – дилеми і ризики прихованої (латентної) громадської думки та штучне цілеспрямоване формування владою квазі-громадської думки – уявної, декоративної, показної, як результату використання способів маніпулювання владними ресурсами в інформаційному просторі. Це зберігає майже необмежені шанси для влади використовувати можливості щодо прикрашення або погіршування маркерів громадської думки та надавати фіктивної легітимності для лобіювання бажаних для владних суб'єктів політично забарвлених сегментів правової політики, проектування законів та правозастосовних судових рішень, у т. ч. – продиктованих тимчасовою політичною доцільністю законів *ad hoc* – про люстрацію, про призначення генерального прокурора, про декриміналізацію деяких злочинів та інших правозастосовних рішень – адміністративних, судових.

Література

1. Коробейников В.С. Пирамида мнений : Обществ.мнение: природа и функции / В. Коробейников. М. : Мол. гвардия, 1981. 222 с.
2. Городяненко В. Г. Соціологія. Підручник для студентів вищ. Навч. закладів. Київ. : «Академія». 2002. 560 с.
3. Подлєвський С.Б. Взаємовплив політичної влади та громадської думки в контексті трансформації суспільства // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін . 2009. № 1. С. 97-100.

4. Ляпіна Л. А., Ляпіна О. С. Громадська думка як соціальний феномен та її роль у демократизації суспільних відносин // Наукові праці. Соціологія. 2011. Вип. 144. Том 156. С. 20-25.
5. Франц В. А. Управление общественным мнением: [учеб. пособие] / Урал. федер. ун-т. Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та. 2016. 135 с.
6. Стариковська О. Закономірний характер формування громадської думки // СХІД № 3 (149) травень-червень 2017 р. С. 93-100.
7. Шарков Ф.И., Михайлов В.А., Михайлов С.В. Общественное мнение: информационно-коммуникативный аспект // Коммуникология. 2019. Том 7. №1. С. 66-77.
8. Лагиева Т. М. Социально-психологическая ценность общественного мнения / Вестник Университета. Психология, социология. 2015. № 7. С. 291-293.
9. Хвьяля-Олинтер Н. А. Общественное мнение и конституционные ценности: социологический анализ // Вестник Московского ун-та. Серия. 11. Право. 2016. № 1. С. 99-111.
10. Кюссе Л. М. Громадська думка як складова легітимної політичної влади // Актуальні проблеми політики зб. наук. пр. НУ «ОЮА», Південноукр. центр гендер. проблем. Одеса : Фенікс, 2015. Вип. 56. С. 227-233.
11. Кожевников В. В. Общественное мнение и право // Психопедагогика в правоохранительных органах. 2001. №2 (16). С. 12-43.
12. Кибак И. А. Общественное мнение и законотворческая деятельность / Общество и право. Минск. 2011. № 2 (34). С. 24-28.
13. Бетанели Н. Н. Влияние общественного мнения на систему социальных норм права: Социологический аспект: дис. ... канд. социологич. наук : 22.00.01. М. 2002. 148 с.

14. Руженко Л. М. Глобалізація як чинник формування громадської думки // Правове життя сучасної України: матеріали Міжнар. наук. конф.; НУ ОЮА. Одеса: Фенікс, 2014. Т. 2. С. 215-217.
15. Дмитренко О. С. Громадська думка як чинник демократизації політичної культури в Україні : автореф. дис ... канд. політ. наук : 23.00.03. Нац пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ. 2010. 20 с.
16. Руженко Л. М. Громадська думка як чинник розвитку держави // Правове життя сучасної України : матеріали Міжнар. наук. конф. НУ "ОЮА". Одеса : Фенікс, 2013. Т. 1. С. 250-252.
17. Штельмашенко А.Д. Формування суспільної думки в державі // Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Державне управління. 2018. Том 29 (68), № 2. С. 129-135.
18. Стариковська О. Закономірний характер формування громадської думки // Схід № 3 (149) травень-червень 2017 р. С. 93-100.
19. Гольцендорф Ф. Общественное мнение [пер. с нем. Н. О. Вер]. СПб.: Центральная типография М. Я. Минкова, 1985. 131 с.
20. Алхасов, А.Я. От критической теории к теории коммуникативного действия. Эволюция взглядов Ю. Хабермаса. Ульяновск. УГТУ. 2001. 150 с.
21. Ганчев Д. Изучение и формирование общественного мнения / [пер. с болг. А. В. Федотова]. М.: Мысль, 1983. 208 с.
22. Гегель, Г.В.Ф. Философия права / Пер. с нем.: Ред. и сост. Д.А. Керимов и В.С. Нерсеянц. М.: Мысль. 1990. 524 с.
23. Тард Г. Общественное мнение и толпа / Пер. с франц. под ред. Когана П.С. Институт психологии РАН. Изд-во «КСП+». 1999 г. 414 с.
24. Гавра Д.П. Общественное мнение и власть // Журнал социологии и социальной антропологии. 1998. Том 1. № 4. С. 30.

25. Кандагура К. Вивчення громадської думки як підґрунтя відносин органів державної влади з громадянськістю/ Державне управління та місцеве самоврядування: зб. наук. пр. Д. НАДУ. 2010. С. 56-64.
26. Слободянюк А. В. Роль громадської думки у процесі демократизації влади (історико-соціологічний аспект) // Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. Серія "Соціологія. Психологія. Педагогіка". Київ: "Київський університет". 2001. Вип. 10. С. 17-20.
27. Інтернет-ресурс. URL: <http://lektsii.com/1-113387.html>
28. Гавра Д. П. Общественное мнение как социологическая категория и социальный институт. Спб.: ИСЭПРАН, 1995. 235 с.
29. Михайлов В.А. К вопросу о природе общ мнения: коммуникативный подход // Коммуникология: электронный научный журнал. 2018. Том 3. № 3. С. 14-21.
30. Анникова В.А. Общественное мнение как фактор формирования массового политического сознания // Вестник РУДН, сер.: Политология. 2007. № 4. С. 53-65.

References

1. Korobejnykov V.S. Pyramyda mnenyj : Obshhestv.mnenye: pryroda y funkcyu / V. Korobejnykov. M. : Mol. ghvardyja, 1981. 222 s.
2. Ghorodjanenko V. Gh. Sociologhija. Pidruchnyk dlja studentiv vyshh. Navch. zakladiv. Kyjiv. : «Akademija». 2002. 560 s.
3. Podljevsjkyj S.B. Vzajemovplyv politychnoji vlady ta ghromadsjkoji dumky v konteksti transformaciji suspiljstva // Naukovyj chasopys NPU imeni M.P. Draghomanova. Serija 22: Politychni nauky ta metodyka vykladannja socialjno-politychnykh dyscyplin . 2009. # 1. S. 97-100.
4. Ljapina L. A., Ljapina O. S. Ghromadsjka dumka jav socialjnyj fenomen ta jiji rolj u demokratyzaciji suspiljnykh vidnosyn // Naukovi praci. Sociologhija. 2011. Vyp. 144. Tom 156. S. 20-25.

5. Franc V. A. Upravlenye obshhestvennym mnenyem: [ucheb. posoby] / Ural. feder. un-t. Ekaterynburgh : Yzd-vo Ural. un-ta. 2016. 135 s.
6. Starykovsjka O. Zakonomirnyj kharakter formuvannja ghromadsjkoji dumky // SKhID # 3 (149) travenj-chervenj 2017 r. S. 93-100.
7. Sharkov F.Y., Mykhajlov V.A., Mykhajlov S.V. Obshhestvennoe mnenye: ynformacyonno-kommunikatyvnyj aspekt // Kommunikologhyja. 2019. Tom 7. #1. S. 66-77.
8. Laghyeva T. M. Sotsyaljno-psykhologhycheskaja cennostj obshhestvennogho mnenyja / Vestnyk Unyversyteta. Psykhologhyja, sotsyologhyja. 2015. # 7. S. 291-293.
9. Khvylja-Olynter N. A. Obshhestvennoe mnenye y konstytucyonne cennosty: sotsyologhycheskyj analiz // Bestnyk Moskovskogho un-ta. Seryja. 11. Pravo. 2016. # 1. S. 99-111.
10. Kiosse L. M. Ghromadsjka dumka jak skladova leghitymnoji politychnoji vlady // Aktualjni problemy polityky zb. nauk. pr. NU «OJuA», Pivdennoukr. centr ghender. problem. Odesa : Feniks, 2015. Vyp. 56. S. 227-233.
11. Kozhevnykov V. V. Obshhestvennoe mnenye y pravo // Psykhopedagoghyka v pravookhranytelnykh orghanakh. 2001. #2 (16). S. 12-43.
12. Kybak Y. A. Obshhestvennoe mnenye y zakonotvorcheskaja dejateljnostj / Obshhestvo y pravo. Mynsk. 2011. # 2 (34). S. 24-28.
13. Betanely N. N. Vlyjanye obshhestvennogho mnenyja na systemu sotsyalnykh norm prava: Sotsyologhycheskyj aspekt: dys. ... kand. sotsyologhych. nauk : 22.00.01. M. 2002. 148 c.
14. Ruzhenko L. M. Ghlobalizacija jak chynnyk formuvannja ghromadsjkoji dumky // Pravove zhyttja suchasnoji Ukrajinny: materialy Mizhnar. nauk. konf.; NU OJuA. Odesa: Feniks, 2014. T. 2. S. 215-217.

15. Dmytrenko O. S. Ghromadsjka dumka jak chynnyk demokratyzaciji politychnoji kuljтуры v Ukrajinі : avtoref. dys ... kand. polit. nauk : 23.00.03. Nac ped. un-t im. M. P. Draghomanova. Kyjiv. 2010. 20 s.
16. Ruzhenko L. M. Ghromadsjka dumka jak chynnyk rozvytku derzhavy // Pravove zhyttja suchasnoji Ukrajinы : materialy Mizhnar. nauk. konf. NU "OJuA". Odesa : Feniks, 2013. T. 1. S. 250-252.
17. Shteljmashenko A.D. Formuvannja suspiljnoji dumky v derzhavi // Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernadsjkogho. Serija: Derzhavne upravlinnja. 2018. Tom 29 (68), # 2. S. 129-135.
18. Starykovsjka O. Zakonomirnyj kharakter formuvannja ghromadsjkoji dumky // Skhid # 3 (149) travenj-chervenj 2017 r. S. 93-100.
19. Gholjcendorf F. Obshestvennoe mnenye [per. s nem. N. O. Ver]. SPb.: Centraljnaja typolytografija M. Ja. Mynkova, 1985. 131 s.
20. Alkhasov, A.Ja. Ot krytycheskoj teoryy k teoryy kommunykativnogho dejstvija. Эvoljucija vzghljadov Ju. Khabermasa. Uljjanovsk. UGhTU. 2001. 150 s.
21. Ghanchev D. Yzuchenye y formyrovanye obshestvennogho mnenija / [per. s bolgh. A. V. Fedotova]. M.: Мысль, 1983. 208 s.
22. Gheghelj, Gh.V.F. Fylosofyja prava / Per. s nem.: Red. y sost. D.A. Kerymov y V.S. Nersesjanc. M.: Мысль. 1990. 524 s.
23. Tard Gh. Obshestvennoe mnenye y tolpa / Per. s franc. pod red. Koghana P.S. Ynstytut psykholohyy RAN. Yzd-vo «KSP+». 1999 gh. 414 s.
24. Ghavra D.P. Obshestvennoe mnenye y vlastj // Zhurnal socyologhyy y socialnoj antropologhyy. 1998. Tom 1. # 4. S. 30.
25. Kandaghura K. Vyvchennja ghromadsjkoji dumky jak pidgruntja vidnosyn orghaniv derzhavnoji vlady z ghromadsjkistju/ Derzhavne upravlinnja ta misceve samovrjaduvannja: zb. nauk. pr. D. NADU. 2010. S. 56-64.
26. Slobodjanjuk A. V. Rolj ghromadsjkoji dumky u procesi demokratyzaciji vlady (istoryko-sociologhichnyj aspekt) // Visnyk KNU im. T. Shevchenka.

Seriya "Sociologhija. Psykhologhija. Pedaghoghika". Kyjiv: "Kyjivsjkyj universytet". 2001. Vyp. 10. S. 17-20.

27. Internet-resurs. URL: <http://lektcii.com/1-113387.html>

28. Ghavra D. P. Obshhestvennoe mnenye kak socyologhycheskaja kateghoryja y socyalnyj unстыtut. Spb.: YSЭPRAN, 1995. 235 s.

29. Mykhajlov V.A. K voprosu o pryrode obshh mnenyja: kommunykatyvnyj podkhod // Kommunykologhyja: электронныj nauchnyj zhurnal. 2018. Tom 3. # 3. S. 14-21.

30. Annykova V.A. Obshhestvennoe mnenye kak faktor formyrovanyja massovogho polytycheskogho soznanyja // Vestnyk RUDN, ser.: Polytologhyja. 2007. # 4. S. 53-65.